

Duurzaam Denkbeeld

Democratie op de drempel van een nieuwe fase

Inhoud

1	Een apk voor de democratie	2
	Uitgangspunt: de Trias Politica	2
	De kwetsbaarheid van de democratie	2
2	De waarden van democratie	3
3	Het wereldwijde verval van democratieën	4
4	Oorzaken van verval	5
	Oorzaken in de democratie zelf	5
	Oorzaken in de economie	5
	Oorzaken op het persoonlijke niveau	8
5	Democratie na de apk	9
6	Democratie van onderop	9
	Associatieve aanvullingen op de staat	11
	Associatieve aanvullingen op de markt	11
	Disclaimer	13

1 Een apk voor de democratie

Er huist in ieder mens een “spanning tussen onze aangeboren goedmoedigheid en onze neiging om macht te misbruiken”, aldus de antropoloog Richard Wrangham. Volgens Wrangham zijn we in potentie allemaal kleine dictators: “Ons goede gedrag is gebaseerd op angst voor uitsluiting of executie, en onze neiging tot impulsief of gepland geweld moet voortdurend door instituties worden ingedamd.”

We hebben dus instituties als bestuur en rechtspraak nodig om onze donkere kant in toom te houden. Volgens Wrangham is de vraag: hoe richten we een samenleving in die ons enerzijds een zo groot mogelijke vrijheid geeft, en anderzijds onze asociale neigingen aan banden legt? Is er een institutie die deze twee taken verenigt?

Het antwoord is: democratisch bestuur. Democratie bestaat in vele vormen, die kunnen verschillen door hun historie en door culturele verschillen. Ook door de tijd treden er veranderingen op. Democratieën moeten zich blijven ontwikkelen en aanpassen aan nieuwe tijden om hun taak te kunnen blijven vervullen. Op dit moment functioneren veel democratieën niet goed meer omdat ze niet of onvoldoende aansluiten bij de nieuwe werkelijkheid.

2024 is een recordjaar voor de representatieve democratie. Minstens **64 landen** halen de stembussen uit de pakhuisen. Deze landen vertegenwoordigen bijna de helft van de wereldbevolking. Tegelijkertijd gaat het niet goed met de democratie. Iedereen die het nieuws volgt, zal dit beamen.

Hoe kon het zover komen? En belangrijker nog: hoe kunnen we het tij keren? Die vragen staan centraal in dit Duurzaam Denkbeeld. Toen ik democratieën nader ging onderzoeken, bleek dat het verval historisch verklaarbaar en zelfs voorspelbaar is. Marktwerking is een van de oorzaken. Voor mij was zo'n directe relatie een verrassing. Gelukkig liggen er ook kant-en-klare oplossingen in de kast met een historisch bewezen staat van dienst.

Uitgangspunt: de Trias Politica

De basis voor de representatieve democratie is de Trias Politica, de **scheiding der machten**. De Franse filosoof Montesquieu werkte dit idee in de tweede helft van de 18e eeuw uit. Hij wilde voorkomen dat te veel macht bij één enkele persoon of groep zou belanden. Daarom stelde hij voor drie machten te onderscheiden, die onafhankelijk van elkaar zouden opereren: de wetgevende macht (parlement), de uitvoerende macht (regering) en de rechterlijke macht (rechtspraak). De Trias Politica vormt de basis van veel democratieën, waaronder **de Nederlandse**.

Maar er zijn meer pijlers onder een goed werkende, representatieve democratie. Dat zijn vooral de **media** en de **maatschappelijke organisaties**. Een democratie functioneert alleen als de burgers goed zijn geïnformeerd. Media vervullen daarbij een cruciale rol: ze agenderen maatschappelijke vraagstukken, controleren de macht en bieden plek aan verschillende groepen en standpunten in de samenleving. Maatschappelijke organisaties komen bij de overheid op voor de belangen van hun achterban en kunnen tegenwicht bieden aan beslissingen van de overheid. Denk aan ngo's, organisaties zonder winstdoel die zich bijvoorbeeld inzetten voor het milieu, armoede en mensenrechten.

‘Het verlangen naar autoritaire leiders neemt toe en dus komen er ook meer leiders met autoritaire trekken’

De kwetsbaarheid van de democratie

Het uitgangspunt van de Trias Politica staat onder druk. Het verlangen naar autoritaire leiders neemt toe en dus komen er ook meer leiders met autoritaire trekken. En die willen vooral macht. Macht over alle drie de machtsvormen van de Trias Politica: niet alleen over de wetgevende macht, maar over de rechtspraak en over de uitvoerende macht.

Autoritaire leiders willen ook de media en maatschappelijke organisaties **in hun macht krijgen** door ze eenvoudigweg af te schaffen, te verbieden of in hun vrijheid te beperken. Dat gebeurt zelfs in Nederland. Sommige regeringspartijen willen meer invloed op de publieke omroep, terwijl ze private nieuwsmedia onaantrekkelijk willen maken door ze met een btw-verhoging duurder te maken. Ook leggen autoritaire leiders de mogelijkheden van ngo's aan banden.

De manier waarop (representatieve) democratieën zijn ingericht, wordt bovendien steeds meer vatbaar voor manipulatie. Opkomsten bij verkiezingen zijn laag en burgers wantrouwen politici. Het **Europees parlement** waarschuwde voor manipulatie van zijn eigen verkiezingen door China en Rusland. Er is ook steeds minder animo onder burgers om zelf actief in de politiek te worden. Zo zijn er in Nederland steeds minder mensen die **burgemeester** willen worden. Politieke partijen worstelen al jaren met het probleem dat ze op **lokaal niveau** nauwelijks voldoende mensen kunnen vinden. Niet alleen door krapte op de arbeidsmarkt, maar ook doordat steeds meer – vooral vrouwelijke – politici worden geconfronteerd met **agressie** en intimidatie. Het is illustratief voor het huidige lage aanzien van politieke functies. En dat geldt niet alleen voor Nederland.

Door deze ontwikkelingen zijn democratieën minder in staat te doen waarvoor ze zijn bedoeld: de samenleving inrichten en organiseren op basis van gelijkwaardigheid van iedereen. Ik heb het dan vooral over de **representatieve democratieën** waarin iedere stem telt en gelijk is bij de rechtstreekse verkiezing van een volksvertegenwoordiging. Democratieën hebben steeds meer moeite om door hun APK te komen. Ze hebben dringend een update nodig.

2 De waarden van democratie

Een van de redenen dat democratieën kreunen en piepen is dat burgers in veel democratische landen deze bestuursvorm als vanzelfsprekend zien. Als iets dat er altijd is geweest en ook altijd zal blijven. Veel burgers gaan ervanuit dat democratie het eindstadium is in het bestuur van een land of regio. Maar die veronderstelling klopt niet. Democratieën kunnen wel degelijk verdwijnen.

Democratieën zijn er om burgers in staat te stellen samen te beslissen over het bestuur van een land of regio. Die burgers hebben allemaal verschillende wensen en ideeën. Via het democratische proces is het mogelijk een optimum te vinden. Democratieën zijn gebaseerd op de norm dat individuen aan elkaar gelijkwaardig zijn en dezelfde rechten, maar ook plichten hebben. Veel van de waarden en normen waarop democratieën zijn gebaseerd, vind je terug in de **Universele Verklaring van de Rechten van de Mens**.

Democratie en mensenrechten liggen weliswaar dicht bij elkaar, maar zijn niet hetzelfde. Ze zijn beide gevormd vanuit eenzelfde set van waarden en normen. Democratie is de bestuursvorm die deze normen het beste voor iedereen kan garanderen.

Wie de waarden en normen zoals vastgelegd in de mensenrechten ter discussie stelt, stelt dus ook de waarde van democratieën ter discussie. Dat vormt een opmaat naar autocratie. Populisme, dat tegenwoordig breed in de politiek voorhanden is, zet zich af tegen instituties die onze democratie moet beschermen, en bedreigt waarden als mensenrechten. **Er bestaat voor populistten immers geen moraal**. In populisme bestaat “alleen het hier en nu, alleen de praktijk”, aldus de Italiaanse auteur Antonio Scurati in zijn roman over Mussolini.

Populisten framen ‘moraliseren’ als ongewenst. Maar zelf moraliseren zij net zo goed. Ze brengen moraliseren echter in diskrediet; iemand die dat doet, is een ‘gutmens’. Hun eigen moraal bestempelen ze als antimoralistisch of zelfs als niet bestaand. Daardoor hoeven ze hun eigen moraal niet ter discussie te stellen zoals Adriaan van Dis op 23 februari 2024 in een podcast van NRC betoogde. Zij zijn immers ‘niet moralistisch’. Moraliteit is iets “voor **‘intellectuelen’ die in een namaak fantasiewereld leven**, ver weg van normale mensen en hun interesse en zorgen”, schrijft Wilders in een tweet aan Elon Musk.

Deze anti-moralistische houding valt ook nog eens in de vruchtbare aarde van het neoliberalisme. Dat hanteert immers als moraal dat alleen het individu verantwoordelijk is voor zijn eigen succes en falen. Vluchtelingen en mensen die in armoede leven moeten het dus zelf maar uitzoeken, ‘ze zijn niet mijn probleem’.

‘Populisten framen “moraliseren” als ongewenst. Maar zelf moraliseren zij net zo goed. Ze brengen moraliseren echter in diskrediet; iemand die dat doet, is een “gutmens”. Hun eigen moraal bestempelen ze als antimoralistisch of zelfs als niet bestaand. Daardoor hoeven ze hun eigen moraal niet ter discussie te stellen’

Wie die set aan waarden en normen ter discussie stelt, zoals populisten doen, stelt ook de democratische besluitvorming en de mensenrechten ter discussie. Dat zijn immers normatieve kaders. Kaders die bedoeld zijn om onder meer de welvaart, het welzijn en de vrijheid van iedereen, ook minderheden, op een eerlijke manier te verdelen en beschermen.

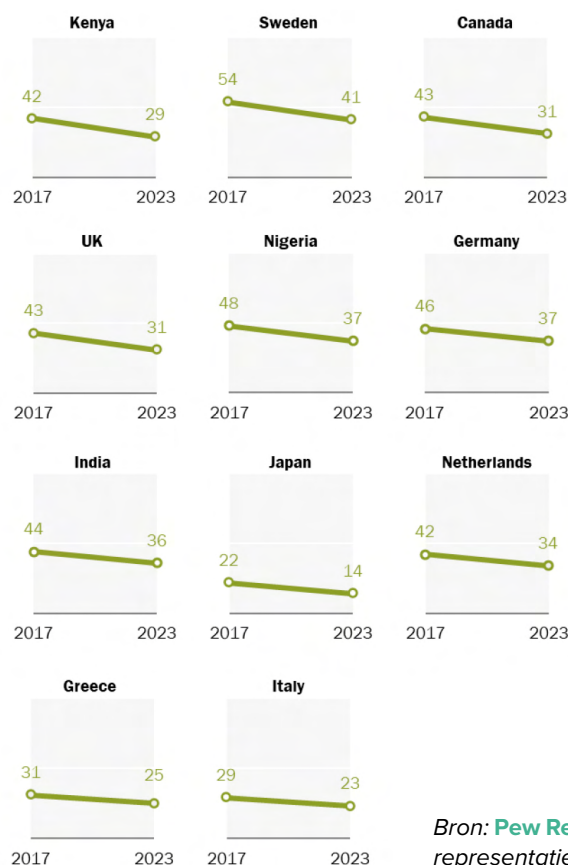
Op populisme en autocratie wil ik graag nader ingaan. Populisme is niet eenvormig en leidt ook niet automatisch tot een autocratie. En populistisch is zeker niet hetzelfde als autocratisch. Er bestaat een inclusieve variant van populisme waarbij 'het volk' ook bestaat uit minderheden. Maar de variant die we nu in veel landen zien is de uitsluitende variant, waarbij 'het volk' minderheden juist buitensluit. Dit populisme heeft onmiskenbaar veel autocratische trekken omdat het zich zo sterk richt tegen de pijlers onder de democratie en tegen minderheden die in een liberale democratie juist bescherming krijgen.

In een autocratie heeft een kleine groep het monopolie op de besluitvorming. Dit is een directe bedreiging voor het welzijn, de welvaart en de vrijheid van iedereen. Als populisme ontaardt in een autocratie is deze in het begin vooral gericht tegen minderheden, maar daar zal het niet bij blijven. Voor populistische zijn namelijk anderen altijd schuld aan problemen.

De kracht en de verleiding van dit soort redeneringen zit ook in de kern van waarheid die erin zit. Want ook ik kan mij ergeren aan morele superioriteit. Zoals dat je alleen voor stevig klimaatbeleid kunt zijn als je **pro Palestina** bent. Dat je niet mee mag roddelen over het gedoe rond het Songfestival omdat er veel grotere problemen in de wereld zijn. Dit soort onredelijkheid in normen en waarden heeft als gevaar dat de aantrekkingskracht van de antimoralistische houding van populistische autocraten steeds groter wordt.

3 Het wereldwijde verval van democratieën

De stelling dat democratieën in verval zijn, is gemakkelijk hard te maken op basis van (anekdotisch) bewijs: de bestorming van het Capitool door Trump-aanhangers, **intimidatie van de pers** met fysieke dreiging en via rechtszaken, **bedreiging van rechters** en officieren van justitie door criminelen, tot en met **intimidatie** van wetenschappers. Zo geeft 40% van de klimaatwetenschappers aan slachtoffer te zijn van intimidatie.

Om nog maar te zwijgen over de wijze waarop maatschappelijke organisaties, belangrijke pijlers onder democratieën, worden tegengewerkt. Zo zijn er sinds 2012 wereldwijd meer dan **1900 natuurbeschermers vermoord**. Een ongelooflijk aantal.

Deze voorbeelden laten een wereldwijde trend in alle democratieën zien. Verschillende onderzoeksinstellingen wereldwijd hebben dat in detail, per land, getoetst. Vaak op basis van gedegen onderzoek dat al decennialang loopt. Het gaat dan niet alleen om parlementen die aan banden worden gelegd, maar ook de andere pijlers van een democratische samenleving: onafhankelijke rechtspraak, onafhankelijke pers en vrije maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden en mensenrechtenorganisaties.

Het **Pew Research Center** constateert dat de representatieve democratie nog steeds een populair ideaal is in democratisch bestuurd landen, maar dat steeds meer mensen kritiek hebben op het functioneren ervan. Maar liefst 59% (de mediaan) van de burgers is niet

Bron: **Pew Research**: *percentage mensen dat zegt dat een representatieve democratie erg goed is om een land te besturen.*

tevreden over hoe hun democratie functioneert. Steeds minder mensen denken dat de representatieve democratie een goede manier is om een land te besturen. In Nederland daalde dit percentage van 42% in 2017 tot 34% in 2023. Dat zijn cijfers om even tot je door te laten dringen.

Kijken we breder naar alle 195 landen wereldwijd (inclusief landen met een slecht functionerende of geen democratie) dan signaleert **Freedom House** al achttien jaar op rij een 'democratische afname'. In elk van die jaren is het aantal landen waar vrijheden voor burgers afnamen, groter dan het aantal landen waar vrijheden toenamen. Slechts 20% van de wereldbevolking leeft in landen die Freedom House als 'vrij' bestempelt. Het grootste deel van de wereldbevolking leeft in landen die 'partly free' zijn (42%) en maar liefst 38% leeft in landen die Freedom House als 'not free' bestempelt.

De **Bertelsmann Stiftung**, een ander onderzoeksinstituut, ziet eenzelfde trend: autoritaire regimes zijn bezig aan een opmars en democratieën staan wereldwijd onder druk. Voor het eerst sinds 2004 telt deze stichting meer autoritaire regimes dan democratische.

Om dit sombere beeld enigszins te verlichten zijn er zeker ook voorbeelden van succesvol verzet tegen de groeiende autocratische tendens. Bertelsmann Stiftung noemt **Nepal, Zambia en Zuid-Korea**. In deze landen leidde breed en grootschalig verzet vanuit de bevolking tot een succesvolle invoering van meer democratisering. Maar voorlopig zijn zij uitzonderingen.

4 Oorzaken van verval

Het verval van de democratieën heeft vele oorzaken. De opkomst van **de sociale media** gaat gepaard met 'alternatieve waarheden' en complottheorieën. Anoniem haatzaaien tegenover (vaak **vrouwelijke**) politici bereikt afschrikwekkende dieptepunten. Met fysieke aanvallen op politici, **zoals in Duitsland**, is ook een tragisch dieptepunt bereikt. Het hyperindividualisme en libertaire gedachtegoed moeten weinig hebben van gemeenschappelijke verworvenheden als democratische besluitvorming. De toenemende complexiteit van de samenleving vormt eveneens een goede voedingsbodem.

Ik wil een poging wagen deze naargeestige dagelijkse realiteit beter te bekijken om erachter te komen wat de oorzaken zijn, en waar we remedies kunnen zoeken.

Oorzaken in de democratie zelf

In zijn boek *Alkibiades* laat **Ilja Pfeijffer** ons zien hoe democratieën aan zichzelf ten onder kunnen gaan en zich kunnen ontwikkelen tot 'ochlocratie' ofwel 'dictatuur van de massa'. Volgens Pfeijffer zijn we in Nederland al zover omdat politici "bang zijn voor de publieke opinie". Ik denk zelf dat die ontwikkeling in Nederland niet zozeer is ingezet door de populistten, maar dat de opkomst van het populisme veeleer een direct gevolg is van die angst voor de publieke opinie. Die ontwikkeling is in Nederland ingezet door een reeks kabinetten die niet het lef hadden noodzakelijke, maar onpopulaire maatregelen te nemen. Maatregelen om bijvoorbeeld de stikstofuitstoot, de woningnood en het belastingstelsel aan te pakken. Pfeijffer stipt het voorbeeld van de corona-epidemie aan, waarin niet de wetenschap, maar de publieke opinie de maatregelen bepaalde. Dit kun je ook een gebrek aan politiek leiderschap noemen. Politici bedreven politiek op basis van opiniepeilingen, in plaats van **hun eigen visie** en de moed om "het debat zelf aan te sturen in plaats van zich door de publieke opinie te laten regeren".

De manier waarop democratieën zijn georganiseerd vertoont – ondanks hun talloze 'checks and balances' – kwetsbaarheden waardoor ze "aan zichzelf ten onder gaan", aldus Pfeijffer. In de Verenigde Staten leidde dat zelfs tot de bestorming van het Capitool in 2021. Maar we kunnen nog een laag dieper kijken. Dan zien we dat markteconomieën de kwetsbaarheden van democratieën voor eigen gewin blijken te gebruiken.

Oorzaken in de economie

Ik vond het een enorme eyeopener, maar Bas van Bavel is er vrij nuchter onder. Zijn conclusie is dat markteconomieën allemaal aan zichzelf ten onder gaan: "Markteconomieën zijn op de lange termijn fundamenteel onvereenigbaar met welvaart, gelijkwaardigheid en brede besluitvorming." Volgens Van Bavel zijn markteconomieën niet iets nieuws van de afgelopen eeuw, maar waren ze er in het verleden ook al. En het loopt telkens hetzelfde met ze af: de ongelijkheid groeit, de welvaart daalt en ten slotte storten ze ineen. Hoe kan dat?

Van Bavel heeft vier markteconomieën in de geschiedenis bestudeerd. Na een bloeiperiode waarin de welvaart breed toenam en de bevolking breed invloed had op de besluitvorming, kwamen ze allemaal in een neerwaartse spiraal terecht. Zijn lijvige boekwerk *De Onzichtbare hand* verklaart hoe die cyclus werkt. Ik vat het heel kort samen.

Van Bavel bespreekt Irak in de vroege middeleeuwen, de Italiaanse stadsstaten rond het jaar 1000, de westelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en de Engelse en later de Amerikaanse markteconomieën tot 1800. Hun cyclus begint vanuit relatief evenwichtige verhoudingen in een beginnende markteconomie. In zo'n economie worden zowel de grond, de arbeid als het kapitaal via de markt verhandeld op basis van vraag en aanbod.

In het begin worden deze markteconomieën gekenmerkt door periodes met relatief veel welvaartstoe-namen en vrijheid voor iedereen in een open samenleving. Er is er een evenwichtige situatie en brede verdeling van bezit en politieke invloed. Markten voor grond, arbeid en kapitaal werken voor iedereen. De welvaart van (bijna) iedereen neemt toe. Maar gaandeweg ontstaan er winnaars en verliezers. De winnaars monopoliseren hun marktmacht. Zo worden ze steeds rijker. Dat stelt ze in staat politieke invloed te kopen. De ongelijkheid in de samenleving neemt toe. Innovatie neemt af, want dat is een bedreiging voor de gevestigde orde. Noodzakelijke aanpassingen van markten vinden niet plaats, want ook dat bedreigt de belangen van de monopolisten. Zij gebruiken hun politieke invloed om die tegen te houden. Gevolg: de ongelijkheid neemt toe en de welvaart neemt nog verder af.

De 17e eeuw, die wij Nederlanders met zoveel trots de Gouden Eeuw noemen, was feitelijk de eeuw waarin het economisch steeds slechter ging en de ongelijkheid in ons land sterk toenam. Dat proces werd halverwege de 16e eeuw ingezet. De ongelijkheid was groot: heel veel mensen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam waren volslagen verpauperd, schrijft Van Bavel. De overgebleven groei kwam bij een kleine, rijke bovenlaag terecht met voldoende geld om zich door Rembrandt te laten vereeuwigen.

In Italië liep het al niet anders. Tussen 1000 en 1300 groeide de welvaart flink voor veel mensen. Na een periode van stagnatie kromp de welvaart vanaf 1400 en de eeuwen daarna aanzienlijk. Hetzelfde beeld tonen de ongelijkheid en armoede van de industriële revolutie in het Verenigd Koninkrijk en de situatie in de VS.

Voorbeelden van het proces dat Van Bavel beschrijft in de huidige tijd zijn moeiteloos te vinden. Bigtech-bedrijven als Google, Amazon, Microsoft en Facebook domineren grote delen van alle markten. Het zijn ook nog eens individuen die de dienst uitmaken bij deze megaondernemingen. De Europese Unie voert een continu gevecht tegen deze dominantie door monopolievorming. Monopolies treden overigens bijna altijd op bij succesvolle innovaties. Bedrijven kunnen dan in korte tijd heel groot worden. Daarmee beschikken ze opeens over de macht en de middelen om uitdagers van de markt te weren. Iets wat de samenleving als geheel zeker niet ten goede komt.

De nieuwe winnaars gebruiken hun rijkdom om meer politieke invloed te verwerven. Dat was vroeger al zo en dat is in de huidige tijd niet anders. Herman **Tjeenk Willink** komt langs een andere route tot dezelfde conclusie: de politiek behartigt vooral de belangen van (grote) bedrijven in plaats van dat zij de belangen van burgers vooropstelt.

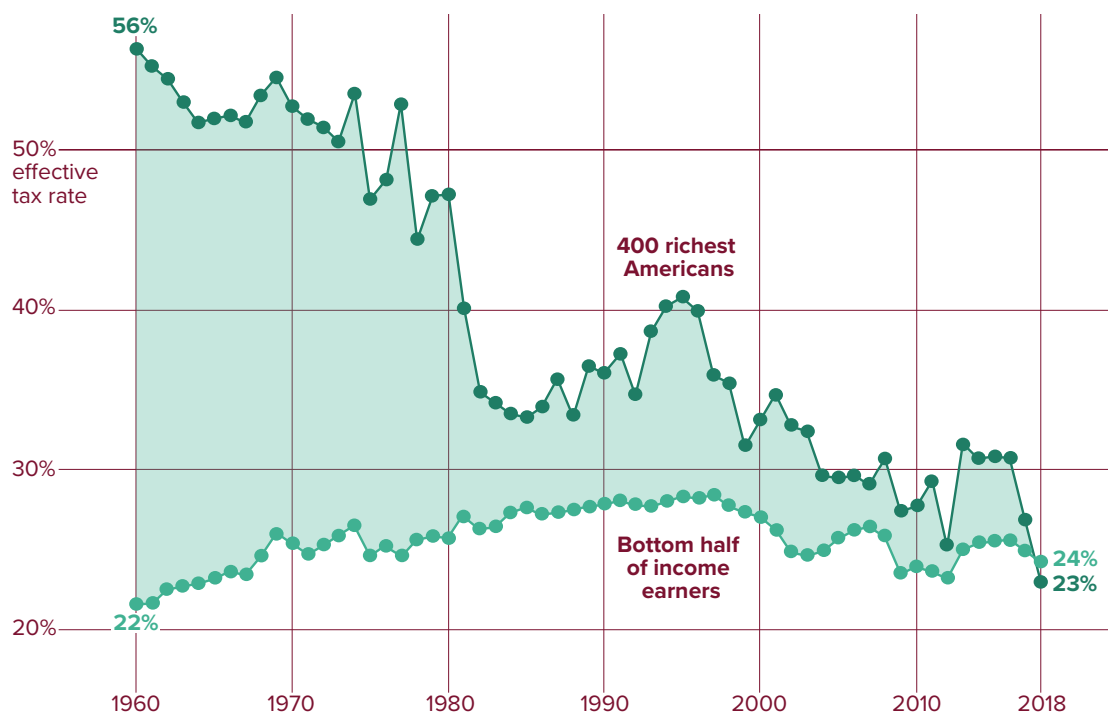
Een goed voorbeeld bij het thema klimaatverandering vind ik Exxon. Exxon heeft het geld en de macht om, met juridische dreiging als intimidatiemiddel, kritische aandeelhouders als **Follow This** buiten de deur te houden. Een ander voorbeeld waar mijn oog steeds vaker op valt is de agrochemische industrie. Die produceert bestrijdingsmiddelen die gebruikt worden in de land- en tuinbouw en in de veeteelt. Steeds duidelijker wordt dat deze middelen ernstige negatieve effecten op onze **gezondheid** hebben. Ze vervuilen onze drinkwaterbronnen steeds sterker. Het gevolg is niet alleen gezondheidsschade, maar burgers moeten ook extra betalen voor de zuivering van drinkwater en voor gezondheidszorg. Het aantal **parkinsonpatiënten** neemt schrikbarend toe, zowel binnen als buiten **Nederland**. Tot de meest verdachte veroorzakers behoren de bestrijdingsmiddelen van de agrochemie. Ieder van ons draagt inmiddels sporen van **landbouwgif in zijn of haar lichaam**. Ook van verboden middelen.

De ongelijkheid was groot: heel veel mensen in het zeventiende-eeuwse Amsterdam waren volslagen verpauperd

De Europese Commissie wilde daarom het gebruik van zulke middelen aan banden leggen, maar een succesvolle **lobby door agrochemische bedrijven** wist dat tegen te houden. Ik blijf het verbijsterend vinden hoe deze **bedrijfslobby** het democratische proces naar zijn hand weet te zetten, ten koste van de gezondheid van Europeanen. Zo zijn er nog veel meer voorbeelden waar de belangen van het grote geld het in onze democratie winnen van de belangen van ons als burgers.

Nog een goed voorbeeld zijn belastingen. De rijken hebben grotere invloed op de politiek en bovendien toegang tot adviseurs die allerlei ontwijkingsconstructies voor hen bedenken. Daardoor lukt het ze telkens opnieuw om minder belasting te betalen. Met als gevolg dat mensen met lagere inkomens steeds méér belasting moeten betalen. Of minder aanspraak kunnen maken op collectieve voorzieningen, zoals onderwijs, zorg en openbaar vervoer. Daar is immers te weinig geld voor.

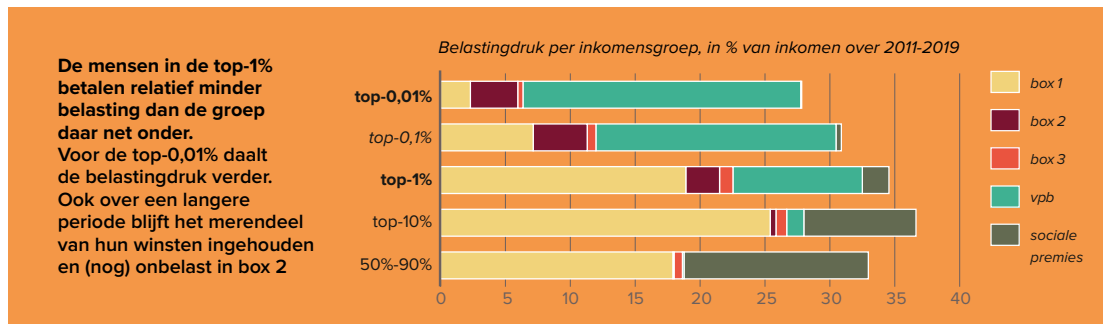
Deze trend geldt voor heel veel westerse markteconomieën. **In de VS** betalen de rijkste 400 Amerikanen inmiddels procentueel minder belasting dan de mensen uit de onderste helft van alle inkomens. Met hun grote politieke invloed weten rijke Amerikanen hun bijdrage aan de belastingen steeds verder te verlagen, met grotere ongelijkheid tot gevolg.

Bron: **NY Times**: Ontwikkeling belastingdruk in de VS naar hoogte inkomens.

‘In de VS betalen de rijkste 400 Amerikanen inmiddels procentueel minder belasting dan de mensen uit de onderste helft van alle inkomens’

Nederland laat precies dezelfde trend zien. De top 0,1% van alle inkomens betaalt procentueel minder belasting dan de overige 99,9%. Dezelfde trend geldt voor bijvoorbeeld Italië en Frankrijk.

© Centraal Planbureau, Den Haag 2024

Bron: **Centraal Planbureau**: Belastingdruk Nederland naar hoogte inkomens

Al deze voorbeelden passen naadloos in het proces dat Van Bavel schetst. In de eindfase van florerende markteconomieën neemt de ongelijkheid aan middelen en macht in de samenleving toe. Wat wordt gevolgd door economische neergang.

Gewone burgers kunnen in die fases geen democratische controle meer uitoefenen. En precies dát zien we nu gebeuren. Ngo's als Follow This worden bedreigd door fossiele multinational Exxon met kostbare rechtszaken, die zij zelf niet kunnen financieren. Greenpeace krijgt te maken met **juridische intimidatie** door het Amerikaans oliebedrijf Energy Transfer. Ook journalisten worden steeds meer geconfronteerd met **juridische intimidatie**. Zo wordt onze democratie bedreigd door partijen met geld en macht, die helaas veel politici aan hun zijde vinden.

Dit zijn de gereedschappen waarmee grote bedrijven en **de rijken der aarde** hun eigen belangen en posities veiligstellen en onze democratie ondermijnen. Volgens Van Bavel is in dat geval nog maar één toekomst mogelijk: die van neergang. Er ontstaat een samenleving met autocratische trekken waarin een rijke bovenlaag de dienst uitmaakt en alleen bezig is om haar eigen belangen en vermogens te beschermen. Economieën en markten komen tot stilstand, omdat het niet meer loont te investeren in innovaties en collectieve voorzieningen. De ironie van dit verhaal? Populisme, autocratie en de rijke bovenlaag met haar gevestigde belangen kunnen het uitstekend met elkaar vinden.

Van Bavel beschrijft dit ontluisterende verhaal als een gegeven uit de geschiedenis. Maar het is wel een gegeven waar wij op dit moment al weet van hebben, in tegenstelling tot Italië in de 13e eeuw en Nederland in de 16e eeuw. Dat betekent dat we er als samenleving voor kunnen kiezen om met deze kennis te handelen en de neergang af te wenden. Voordat ik daarop inga, wil ik nóg een laag dieper kijken om oorzaken – en daarmee oplossingen – te vinden. Analyses zijn belangrijk, oplossingen zijn nóg belangrijker.

Oorzaken op het persoonlijke niveau

Kijken we nog een laag dieper, dan belanden we bij het persoonlijke, individuele niveau: de som van alle sentimenten in de samenleving. Als we door deze bril kijken, wordt nóg duidelijker in welke maatschappelijke ontwikkeling we zijn beland. En ook hoe die ontwikkeling te keren is.

Volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) draait het bij die sentimenten om 'grip', zoals de raad het noemt. Wanneer mensen grip op hun persoonlijk leven ervaren, denken zij ook positiever over het functioneren van onze

Bron: **WRR**

democratie en de samenleving als geheel. Daarmee maakt de WRR een heel groot probleem ineens heel klein en overzichtelijk. Het ontbreekt mensen tegenwoordig aan grip, zo stelt de raad: “Wetenschappelijk onderzoek laat overtuigend zien dat wanneer mensen meer grip op het leven ervaren, dat leidt tot allerlei gunstige uitkomsten. Zowel voor de mensen zelf als voor de samenleving als geheel. Mensen die grip op het leven ervaren, zijn doorgaans gelukkiger en gezonder, leven langer en zijn ook positiever over de samenleving als geheel.”

Grip op je eigen leven kunnen ervaren: dat is de kern van het probleem en dus ook de oplossingsrichting.

5 Democratie na de apk

Uiteenlopende analyses, zoals die van Van Bavel en de WRR, vallen grotendeels samen en geven ons een route voorwaarts. Ik vind dat opvallend. Beide analyses komen uit bij burgers die initiatieven van onderop nemen. Verwacht daarvan geen quick-fix, want die zijn er niet. Verwacht wel een aanpak die geen herhaling van zetten is, die leert van de geschiedenis én die de nieuwe realiteit van onze democratieën onder ogen ziet.

Van Bavel ziet op basis van de geschiedenis een uitweg uit de groeiende ongelijkheid in welvaart en invloed in, wat hij noemt, ‘een derde systeem’. Hij doelt daarmee op ‘**associatieve systemen**’. Dat zijn systemen die, naast de systemen staat en markt, de productiefactoren arbeid, grond en geld verdelen op zo’n manier dat ‘**gewone mensen weer deelnemen aan besluitvorming**’. De WRR spreekt over oplossingen via ‘indirecte controle’, zoals coöperaties en collectieve belangenbehartiging.

Historisch gezien hebben deze ‘associatieve systemen’ en ‘indirecte controle’ bewezen resultaat opgeleverd. De bestrijding van armoede en slechte woningen is begin 19e eeuw succesvol aangepakt doordat er wooncorporaties, vakbonden en coöperatieve zorgverzekeringen werden opgericht. Markten en overheden bleken eenvoudigweg niet toe in staat problemen als armoede en woningnood op te lossen. En dat is nog steeds zo. De overheid was en is immers nog steeds veel te veel verweven met de belangen van de markt. Daarmee richt die overheid zich op instandhouding van de gevestigde belangen

Er liggen nieuwe kansen voor associatieve organisaties. Er ontstaan nieuwe vormen van coöperatief bestuur, bijvoorbeeld bij de energietransitie en voedselproductie. Ze zorgen ervoor dat mensen weer grip op basisvoorzieningen als energie en voeding ervaren. Of neem de Buurtcoöperaties die burgers grip geven op hun eigen buurt en leefomgeving. Ze spreken ons aan omdat ze ons hart aanspreken, onze verlangens. En ze geven ons meer grip op ons eigen leven en onze leefomgeving.

Verdedigers van de democratie gaan er vaak aan voorbij hoe belangrijk het is om mensen **via het hart aan te spreken**. Met feiten, statistieken en data proberen zij weerwoord te bieden aan de autocraten. Terwijl autocraten wel direct het hart aanspreken: eerst verdraaien ze handig de feiten en vervolgens spelen ze in op **emoties** die in een veranderende, onzekere wereld dicht aan het oppervlak liggen: woede, haat, angst, discriminatie, nostalgie. Democraten kunnen en moeten de weg naar het hart vinden door verlangens zoals grip, vrijheid, veiligheid en gelijkwaardigheid te mobiliseren en realiseren. Feiten gaan een mooiere wereld niet dichterbij brengen, verhalen die via het hart gaan doen dat wel.

6 Democratie van onderop

Dit is een dynamische, creatieve route om de staat en de markt van binnenuit te veranderen. Eigenlijk kan iedereen er vanuit de eigen huiskamer mee beginnen. En dat gebeurt dan ook al volop.

Kern: doe het samen en doe het van onderop.

Dat geldt ook voor meer bestuur van onderop en meer democratie van onderop. Regeringen en overheden hebben de neiging initiatieven van onderop die de status quo willen doorbreken, in te kapselen in het systeem. Dat is geen kwade opzet, meer een normale gang van zaken: zo werkt het systeem nu eenmaal. We zien dat terug in het coalitieakkoord. Daar is **geen plaats meer voor de burger en burgerkracht**. Ook is er geen rol voor het maatschappelijke middenveld met haar expertise en haar bijdrage aan het draaiend houden van de samenleving.

‘Kern: doe het samen en doe het van onderop’

De politiek wil het allemaal zelf regelen; burgers mogen elke vier jaar stemmen maar verder moeten ze zich niet bemoeien met besluitvorming.

Het zou enorm helpen als de overheid zich van deze eigen tekortkoming bewust is en meer initiatief durft over te laten aan coöperatieve initiatieven van onderop. Ook op democratisch gebied. Ik adviseer: laat los. Geef burgers veel meer ruimte om zelf initiatieven te starten. Faciliteer die initiatieven van onderop en grijp niet te snel in. De WRR doet concrete **aanbevelingen** in die richting, zoals regelgeving die het makkelijk maakt coöperaties op te richten en te financieren. Zowel voor de landelijke, regionale als lokale overheden liggen veel kansen om ruimte te geven aan initiatieven van onderop en, waar gevraagd, deze te ondersteunen.

Een belangrijk voorbeeld van betere regels voor bewonerscollectieven is het 'right to challenge'. Het is inmiddels vastgelegd in de wet. Deze wet geeft bewonerscollectieven het recht om mee te dingen naar de uitvoering van diensten in de wijk zoals een bibliotheek, groenbeheer en zorgverlening. Het idee is dat lokale bewoners vaak veel beter weten waar de behoeften precies liggen en hoe je die het meest efficiënt invult. Tegelijk vloeit op die manier het geld niet naar een commerciële partij, maar naar de wijk zelf.

Bron: *Netwerk Burgerberaad*

mandaat om bijvoorbeeld een bepaald besluit te nemen, bepaalde uitgaven te doen of bepaalde taken uit te voeren. Gewoon omdat burgerinitiatieven dat niet alleen beter en met meer resultaat kunnen doen. Maar ook omdat het tegelijkertijd bijdraagt aan sterke lokale gemeenschappen met, zoals de WRR het noemt, meer GRIP.

Momenteel ontstaan er steeds meer associatieve systemen. Hun omvang en impact is nu nog beperkt, maar hun diversiteit en veelzijdigheid zijn enorm. Ik denk dat er niet eerder een tijdsperiode is geweest waarin allerlei associatieve systemen zo breed zijn uitgewaaierd over zo'n beetje alle aspecten van de samenleving – vooral als het gaat om basisvoorzieningen als wonen, voeding, energie en zorg. Ze worden nu nog gekenmerkt door hun lokale focus. Het is goed voorstelbaar dat sommige systemen ook een nationale of zelfs internationale focus krijgen.

De veelheid en diversiteit van deze associatieve systemen werken aanstekelijk en dat illustreer ik graag met wat voorbeelden.

Geef zulke initiatieven de ruimte om te groeien, en ja, ook om te mislukken. Alleen dan krijgen ze de ruimte om te bloeien en de democratie te versterken. Een van de vele vormen om de democratie terug te geven aan haar burgers, is het BurgerBeraad. Zoals **Eva Rovers**, directeur van de onafhankelijke non-profitorganisatie Bureau Burgerberaad schrijft: "Burgerberaden gaan polarisatie tegen, herstellen het vertrouwen tussen inwoners en politiek en zorgen voor een sterke democratie."

Associatieve systemen komen niet in de plaats van de staat en de markt, maar ontwikkelen zich als een derde organiserend systeem. Dit systeem fungeert als correctiemechanisme in een markt die neigt naar grotere ongelijkheid, en een staat die neigt naar behartiging van gevestigde belangen. Associatieve systemen zijn daarmee nog steeds verweven met staat en markt. Ze krijgen van de gevestigde politieke systemen een

Associatieve aanvullingen op de staat

• Burgerberaden

“Een burgerberaad is een proces waarin burgers de overheid helpen om besluiten te nemen. Het is een uitbreiding van de democratie die we kennen. Het burgerberaad vervangt de gekozen politici niet. Wel zorgt het ervoor dat gewone mensen ook zeggenschap krijgen bij politieke besluiten.”

Voorbeeld:

Alle burgerberaden in Nederland

Als je 't mij vraagt...

Iedere kleur staat voor de fase waarin het beraad verkeert. Klik op de kleur in de legenda om te filteren.

coalitieakkoord verkenning voorbereiding uitvoering monitoring afgerond

q

• Burgerbegrotingen

“Een burgerbegroting is een proces van democratische besluitvorming, waarbij burgers zelf beslissen hoe een (deel van een) gemeentelijk of overheidsbudget wordt besteed. Overigens kan dit ook gaan om geld van andere partijen met een publieke functie zoals woningcorporaties, zorgpartijen of lokale energiebedrijven.”

Voorbeeld:

Associatieve aanvullingen op de markt

• Energiecoöperaties

“Een energiecoöperatie of energie-initiatief is een groep mensen die zich verenigd hebben om zelf aan de slag te gaan met duurzame-energieprojecten, een warmtenet voor de wijk of energiebesparing.” Dit is een collectief antwoord op het systeem van subsidies, dat juist de individualisering van de verduurzaming stimuleert. Omdat **deze subsidies vooral bij de hogere inkomens terechtkomen**, neemt de ongelijkheid verder toe.

Voorbeeld:

• Voedselcoöperaties

De variëteit aan voedselcoöperaties is erg groot. Mensen financieren samen boerenbedrijven, beheren samen een boerenbedrijf of organiseren kortere ketens tussen afnemers en leveranciers van voedsel. Enkele voorbeelden:

- **Land van Ons** is een coöperatie opgericht om de biodiversiteit op landbouwgrond te vergroten. De leden worden samen collectief eigenaar van de aangekochte landbouwgrond.
- **Stichting vitaal dorp Everdingen** runt zelf de buurtsuper.
- **Herenboeren** is een burgerbeweging die aantoont dat de productie van ons dagelijks voedsel anders, beter en bovenal duurzamer kan. Elke Herenboerderij is het eigendom van een coöperatie van zo'n 250 huishoudens, die de oogst onder elkaar verdelen.

Land van Ons

• Bewonersbedrijven

“Een bewonersbedrijf is een onderneming in handen van bewoners. Met een stevig verdienmodel, veelal gebaseerd op verhuur en betaalde opdrachten, verdienen zij hun eigen geld. Hierdoor komen de bedrijven losser te staan van subsidies en hun verstrekkers. De bewoners worden zelfstandiger en bepalen hun eigen koers. Eventuele winst vloeit terug in de wijk bijvoorbeeld door het opknappen van speeltuinen en pleinen of het organiseren van feesten van kinderen uit arme gezinnen in de wijk. Bewonersbedrijven onderscheiden zich van andere bewonersinitiatieven die geld verdienen door het collectieve ondernemerschap. Als groep runnen bewoners hun bedrijf. Zij halen betaalde opdrachten van de gemeente of wooncorporatie binnen, verkopen hun eigen producten en diensten en leveren een belangrijke bijdrage aan de wijk economie.”

Voorbeeld:

• Burgerzorginitiatieven

Burgerzorginitiatieven richten zich op meer dan het organiseren van ontmoeting; ze beogen ook zorg-hulpverlening of onderlinge steun. Het initiatief is afkomstig van en wordt gedragen door de inwoners.

• Broodfondsen

“Een Broodfonds is een collectieve voorziening voor arbeidsongeschiktheid, ontwikkeld dóór en vóór ondernemers.”

• Lokale munten

“Een lokale munt (ook gemeenschapsmunt of complementaire munt genoemd) is een betaal- of ruilmiddel dat naast het gewone geld gebruikt wordt om speciale lokale doelen te realiseren. Ze vervangen dus geen euro's maar werken aanvullend.”

Lokale digitale munten kunnen dienen als **beleidsondersteuning en stimulans voor de lokale economie**. Ze kunnen bovendien **ongelijkheid bestrijden**.

Deze voorbeelden vormen natuurlijk geen compleet overzicht, maar dienen als inspiratie. Wat al deze initiatieven naar mijn idee gemeen hebben, is hun menselijke insteek. De aanpak van onderop. Ze brengen allemaal mensen bij elkaar en ont-polariseren. Ze gaan uit van de menselijke maat. Ze realiseren verlangens.

Ikzelf heb inmiddels de daad bij het woord gevoegd. Ook ik ben geïnspireerd om mijn bijdrage te leveren aan de associatieve krachten in onze samenleving. Daarom sloot ik me aan bij de initiatiefgroep om een coöperatief warmtenet in mijn eigen wijk te realiseren. Geen idee of dat lukt, maar het brengt me veel. Of het ons daadwerkelijk gaat lukken, maakt voor mij persoonlijk ook niet heel veel uit. Want soms bereik je op de weg naar je doel méér dan met het beoogde eindresultaat.

Misschien moeten democraten hun talenten wat minder op Den Haag en wat meer op hun wijk richten.

Disclaimer

Dit essay verwoordt de opinie van Piet Sprengers, manager Duurzaamheidsstrategie & Beleid bij ASN Bank. Reacties op dit essay zijn welkom. Je kunt een reactie plaatsen op LinkedIn of een mail sturen naar piet.sprengers@asnbank.nl onder vermelding van 'Duurzaam Denkbeeld'.